

NAGY Janka Teodóra
Tanszékvezető főiskolai tanár
PTE KPVK

DOI: 10.15170/DIKE.2017.01.01.05

**„Kulturális diverzitás és/vagy közösségi integritás?”
Nemzetiségek, népcsoportok és jogi kultúrák egymás mellett élése Bonyhádon
(18. sz. vége – 20. sz. közepe)**

„Cultural Diversity and/or Community Integrity?”

***Nationalities, Ethnic Groups and Legal Cultures Living Together in Bonyhád
(Late 18th Century – Mid 20th Century)***

In terms of ethnographic tradition, Tolna county is one of the richest and most colourful regions of Hungary. Over the past three hundred years this territory has been occupied by seven nationalities and ethnic groups (Hungarians, Germans, Serbs, Slovaks, Jews, Gypsies, as well as the Szekelys of Bukovina and the Jasz), and five religions (Catholic, Protestant, Evangelical, Greek Orthodox and Israelite). The various communities organised on religious and ethnic grounds created a unique culture in the Valley, whose exploration and account based on specific characteristics and rules makes it particularly suitable for studying cultural diversity and community integrity, and for carrying out researches of legal ethnography, self-identified as an interdisciplinary field of science. The study wishes to contribute to the research outcomes of source communication, analysis and assessment focusing on the history of Jews living in Bonyhád, a religious community considered as the most significant for a long time alongside the communities of Buda, Bratislava and Pápa, complemented with legal ethnographical approach and complex methodology, simultaneously adding verbal information and material investigation to the written sources of legal social norms.

Keywords: *legal ethnography, legal culture-history, Bonyhád, Jewish community of Bonyhád, material culture, customs and values, cultural diversity, community integrity*

1. A néprajzi hagyományok szempontjából Tolna megye Magyarország egyik leggazdagabb, legsokszínűbb tája. Területén az elmúlt háromszáz esztendőben hét nemzetiség és népcsoport (magyarok, németek, szerbek, szlovákok, zsidók, cigányok, továbbá bukovinai székelyek, valamint jászok) és öt vallás (katolikus, református, evangélikus, görögkeleti, izraelita) képviselői éltek és élnek együtt.

A felszabadító háborúk után Tolna megye 15. századi 540 falujából és 21 mezővárosából 1715-re mindössze 45-öt tartottak nyilván lakott helyként, és ezek közel fele is csak 1690 után települt újra. A 17. század végén a megye egészéhez hasonlóan a Völgység lakosságának nagyobb részét is a szerbek (rácok) tették ki, akik részben a török elől menekülve, részben nyomukban járva húzódtak az elnéptelenedett területekre. Főleg állattenyésztéssel foglalkoztak, földbe vajt kunyhókban laktak, majd a 18. századtól a terület német telepésekkel benépesülésével

párhuzamosan délre húzódtak. A múlt század utolsó harmadában a Völgységben már csak Grábócon, Alsónánán és Szálkán, ma csupán Medinán élnek szerbek. A döntő mértékben németek lakta Völgységben – amelyet a német telepítéstörténet az ún. *schwäbische Türkei* részének tekintett – a főként Mercy gróf nevéhez köthető telepítések jelentős része az 1700–1740 közötti időszakra esett. A völgységi német telepes falvak többsége katolikus volt, csupán Bátaapáti, Izmény, Majos, Kismányok és Mucsfa lakossága volt evangélikus, a terület legdélibb pontján fekvő Mórágypedig református.¹ Váralja magyarsága – ahogyan Bonyhád első magyar telepeseinek közössége is – református volt, a német falvak közé beékelődött többi völgységi magyar település lakói pedig katolikusok.

A zsidók a Völgység több falujában jelen voltak egy-két családdal, de nagyobb létszámban inkább Bonyhádon éltek, amelyet stratégiai hídfőállásnak is tekintettek Baranya felé. A bonyhádi zsidóság – amely hosszú ideig a budai és a pozsonyi után harmadik legjelentősebbként számon tartott hitközséggé vált – történetére, a zsidók bonyhádi jelenlétére először 1741-ből vannak adatok. A második világháború után Bonyhád zsidó lakosságának töredéke tért haza. Akik visszajöttek, azok is csak rövid ideig maradtak; 1949-től egymás után hagyták el szülőhelyüket, Budapestre vagy Izraelbe költöztek. A századforduló a német falvak viszonylagos jólétének időszaka volt, de ez csak átmenetinek bizonyult. A második világháború után a potsdami egyezmény szerint megkezdődött a Völgység német anyanyelvű és nemzetiségű lakosságának kitelepítése. A helyükre érkező bukovinai székely telepesek 1764-es madéfalvi veszedelemmel kezdődő hányatott történetének zárófejezetének tekinthető, hogy a Bácskából Magyarországra menekülők 1945-ben a Völgységben új, immár végleges otthonra találtak (többek között Bonyhádon, Cikón, Majoson, Aparhanton, Kismányokon, Izményben, Mucsfán, Bonyhádvarasdon és Kakasdon). Hagyományaik, szokásaikat, gazdag népi kultúrájukat ma is szívósan őrzik. A bukovinai székelyek mellett a magyar-szlovák lakosságcsere folytán a Völgység lankás dombjai között sok felvidékiek kellett hazát otthonra találnia, újrakezdenie.

Hinterschiedt Jánosné, született *Schleier Katalin* a Tolna megyei Bonyháddal szomszédos sváb településen, Majoson portörülés közben hetente kezébe vette a Hirschfeld-testvérektől nászajándékba kapott fűszertartókat, Schwarzék porcelán dísztányérjait. Miközben elnehezdedő testével pörölt, immár visszavonhatatlanul elmúlt fiatalságára gondolt: a bonyhádi kereskedő *Hirschfeldek*, *Davidovicsok* és *Schwarzok* jutottak eszébe. A bonyhádi zsidó közösség tagjai személyes ismerősei voltak. Mégis dermedt szemlélője maradt 1944 júliusában a több mint ezer bonyhádi zsidó gettóba, majd a pécsi Lakics laktanya, aztán Auschwitz felé tartó vagonokba kényszerítésének. A végül önmaga árnyaként visszatért félszáz pedig csak a hiányt, a fájdalmas űrt növelte. „*Aztán néhány év és mi következünk ... szegény uram, haláláig testében hordta a hét év málenkij robotot.*”

2. A bonyhádi zsidóság, e hosszú ideig a budai, a pozsonyi és a pápai után a legjelentősebbként számon tartott hitközség története már számos forrásközlő, elemző és értékelő munka tárgya volt.²

¹ Református németek lakták még a megye legészakibb pontját, Nagyszékelyt.

² BÜCHLER, A bonyhádi hitközség; EGYED, Bonyhád; EISNER, A bonyhádi zsidók; SCHWEITZER – SZILÁGYI, A Tolna megyei zsidók; SZILÁGYI, Tolna megye kereskedelme; SZILÁGYI, A bonyhádi kereskedők; BLAU, A Destroyed Community; NAGY, Néprajzi adatok; SZABÓ, A bonyhádi ózsínagóga; SZILÁGYI, A bonyhádi zsidóság; SOLYMÁR, A bonyhádi zsidóság; SZÓTS, A zsidóság; KOLTA, Zsidó diákok.

A gazdag történeti forrásokhoz érdemes most a jogi néprajz szemléletével, komplex módszerével közelíteni. Az anyagi kultúra ugyanis nem csupán a tárgyak világát jelenti. Mögötte ott a közösség a maga érték- és normarendszerével. Ez teszi érthetővé és indokolttá a bonyhádi zsidó közösség anyagi kultúrájának vizsgálata során a jogi néprajzi közelítést. A jogi néprajz, mint interdiszciplináris tudományterület elsősorban, de nem kizárólag a paraszti társadalom jogi vonatkozású normáinak komplex módszerrel, az írott források, a szójhagyomány és a tárgyi emlékek bevonásával történő differenciált kutatását jelenti. Ebben az összefüggésben pedig az anyagi kultúra nem egyszerűen a vizsgálat tárgya, hanem az írott források és (amíg egyáltalán lehetőség nyílik rá) a visszaemlékezések mellett *mutatis mutandis* a kutatás forrása is.³ Hiszen a Völgységben a különböző vallási és etnikai alapon szerveződő közösségek olyan önálló, sajátos kultúrát – és ennek részeként anyagi kultúrát – teremtettek, amelynek vizsgálata, jellemzőinek számbavétele, a törvényszerűségek megfogalmazása kifejezetten alkalmas a magát interdiszciplináris tudományterületként meghatározó jogi néprajzi kutatásokra.

Annak az etnikai és vallási sokszínűségnek, amely a Völgységet és központját, Bonyhádott ma is jellemzi, történeti gyökerei az 1700-as évekre nyúlnak vissza. Az 1728. évi összeírás adatai szerint Bonyhád újjátelepítése 1721-ben az ország különböző részeiből érkező magyarokkal kezdődött, és 1724-től német telepesek kisebb csoportjai népesítették be a települést. A zsidók bonyhádi jelenlétére – *Schweitzer József* és *Szilágyi Mihály* kutatásai szerint – először 1741-ből van adatunk: a megyei összeírásban szerepel 4 fő kereskedő.⁴ A türelmi adó kivetése céljából elrendelt 1746. évi zsidó összeírás szerint 11 családban 41 fő,⁵ 1759-ben 41 családban 149 fő alkotta a zsidó hitközséget a városban. A 19. században – a statisztikai munkák és országleírások fénykorában – a szerzők Bonyhád kapcsán három területileg, szervezetileg és szokásaiban is elkülönülő csoportról: magyarokról, németekről és zsidókról szólnak. Egyed Antal összeírása szerint 1820-ban az akkor 4709 lakosából 1631 zsidó, 1586 katolikus, 1132 evangélikus, 360 református,⁶ 1854-ben Fényes Elek 1566 katolikus, 1563 zsidó és 1482 evangélikus lakosról szól a mindössze 262 református mellett.

Év	1741	1746	1759	1787	1820	1854	1941	1944	1946	1949	2001
Bonyhádi zsidóság lélekszáma	4	41	149	284	1631	1563	1159	1180	205	286	4
Arányuk a lakosságon belül				7%	34%	32%	13%	13%	2,7%	3,5%	

1. kép: forrás: <http://www.maxnordau.com/bonyhadi-zsidóság-története.php>

³ A témában olyan példákra hivatkozhatom, mint SOZAN, Zsidók; CSISZÁR, A szatmári és beregi aprófalvak; FARKAS, Adatok; DEÁKY – CSOMA – VÖRÖS, ...és hol a vidék zsidósága?

⁴ SCHWEITZER – SZILÁGYI, A Tolna megyei zsidók 148. *Eisner János* már 1703-ból említ ugyan sírkövet a régi, később neológ temetőből, de a folyamatos jelenlét kezdődőpontjaként a szakirodalomban 1741 elfogadott. Lásd EISNER, A bonyhádi zsidók 12.

⁵ Conscriptio Judaeorum Comitatus Tolnae 1746. július 6.

⁶ EGYED, Bonyhád 7.

Mivel a pécsi püspök a zsidókat nem engedte letelepedni Baranyában, így az éjszakázás szempontjából éppen megfelelő távolságra fekvő Bonyhád lett a délvidéki kereskedelem hídfőállása. Bár a hatályos jogszabályok értelmében a zsidók ekkor még nem rendelkezhetek városi ingatlannal, földbirtokkal, földesuruktól, a *Perczelektől* Bonyhádon bérelhetek lakást. Bérlőivé váltak egyúttal a földesúri jogosítványoknak és haszonvételeknek is, és beépülve egyfajta „társégi etnikai munkamegosztásba” kitöltötték egy úrt: a földműves magyar és földműves és iparos német lakosok termékeit is értékesítették. Az 1808. évi összeírás adatai szerint a Bonyhádra Morvaországból (39%), Csehországból (10%), Magyarország más részeiről (29%) és Tolna megye más településeiről (24%) betelepülők (289 családfő) közül 152 (53%) kereskedelemmel foglalkozott (73 ún. batus, 19 házaló, 11 iparcikk-kereskedő)! Egyéb, elsősorban kézműves foglalkozása volt 58 családfőnek (20%) (15 szűcs, 12 szabó, 6 üveges és pipakészítő), 33 családfő (11%) pedig az egyházközösség alkalmazásában állt (10 tanító, 6 zenész).⁷

2. kép: Zsidó vallási emlékek a Völgyesség Múzeumban Bonyhádon (fotó: Szabó Géza).

A bonyhádi zsidóság – a döntő többségében katolikus magyarokhoz és az evangélikus németekhez hasonlóan – nemcsak a mindennapjait szigorúan meghatározó vallási szokások, életvitel és gondolkodásmód révén különült el, hanem a másik két közösséghez hasonlóan önálló igazgatási szervezettel is rendelkezett. „*Vagyon Törvényházok, Birójok, Kisbirójok, Eskütjeik, Jegyzőjük, éjjeli Vigyázójok.*” – írta 1823-ban néprajzi szempontból oly becses híradásában *Egyed Antal*.⁸ Sajátos

⁷ SCHWEITZER – SZILÁGYI, A Tolna megyei zsidók.

⁸ EGYED, Bonyhád 9. Néprajzi, különösen jogi néprajzi szempontból sem érdektelen *Egyednek* a bonyhádi zsidók házasságkötésére vonatkozó leírása. „*Házasulandók között első lépés a moringlevél elkészítése. Ettől függ az Asszony jövődöbeli állapotja. Legalább két bizonyoságnak alája kell írnia nevét és néha a kezének is. Ez meg lévén, meghatároztatik az összeadás ideje és helye, mely akárhol lehet. A kijelölt napon és órában a Vőlegény az eskető ég alatt, hosszú fejér ingben a rendelt helyre megy, utána külön Nyoszolyáktól kísértetve a fődött fővel vezetettetik a Menyasszony. Megérkezvén a Vőlegény vele háromszor megkerülik, mindannyiszor*

vonást jelentett a vallási és közösségi étellel, a szigorú vallásgyakorlással összefüggő speciális tisztségviselők köre. Ilyen volt már a 19. században a rabbi⁹, a dajjan, a kántor, a metsző, a templomi énekes, a tanító, a templomszolga, a fürdőgondnok és a hajnali költögető.¹⁰

A vitás ügyeket Bonyhádon ki-ki a saját közösségén belül intézte el. A korabeli helyi joggyakorlatot követte *Ábrahám Náthán* butyoros zsidó is, amikor 1829-ben *Dávid Furman* butyoros zsidó elleni panaszával a rabbihoz fordult, aki „*egyértézt tett*” közöttük.¹¹ A zsidó hitközség tagjai egyébként nemcsak peres ügyekben, de egészen köznapi, a külső szemlélő számára talán jelentéktelennek tűnő esetekben is a rabbitol kértek tanácsot.¹² Fenyítő jogú zsidóbíró is működött Bonyhádon, de tevékenységére vonatkozóan sajnos csak töredékes adataink, közvetett tudósításaink vannak.¹³ *Bisitz Salamon* bíró ellen 1848-ban többek között azért fordulnak a vármegyéhez, mert „*a' bírói székben véres Verekedést követ el*”.¹⁴ Egyébként egyéni sérelmeikkel ritkán, csak valóban komoly esetben keresték meg a vármegyét. Amikor *Ábrahám Náthán* butyoros zsidó említett panaszával a vármegyéhez fordult, hosszan és részletesen taglalta, hogy már minden, a hitközségen belül szokásos jogérvényesítési formát igénybe vett, és a továbbiakban nincs reménye a közösségen belüli jogorvoslatra. A rabbi kétszer sikertelenül próbálkozott a békítéssel és mint írta, a zsidó bírótól sem várhatja sérelme orvoslását, mert *Hirschfeld Sámuel* bíró „*a Furman Dávidon való 65 forint követeléséről szóló irományt elsikkasztotta*”.¹⁵ Az ügy jellegénél fogva a közösség tagjai egyénileg leggyakrabban éppen a zsidó bíró személye vagy eljárása ellen tettek panaszt. „*Ha Mátyás meghalt is, nem veszett el az Igazság, és mivel igaz ügynek Isten is barátja, hitünk szerint most midőn a' vész leg nagyobb, a' segély is legközelebb leend.*”¹⁶ Nem véletlen e megható hang, gyakorlott tónus. A bonyhádi izraelita hitközség 94 tagja által aláírt beadvány már ki tudja hányadik volt az éveken át húzódozó, több fórumot is megjárt, a hitközség tagjait megosztó ügyben. *Bisitz Salamon* bíró, akinek egyébként komoly szerepe volt a zsinagóga felújításában, a szolgabíró és egy esküdt jelenlétében a zsinagógában „*Véressen megtagolta*” két vele ellentétes véleményen lévő hittársát. A

kiáltván a Mester, szerentse és áldás legyen részetek. Akkor fog Rabbinus egy borral tele poharat, hálát ad a bor Teremtőjének, s hogy az emberi Nem szabados szaporodását szent törvényeivel elintézte. Mely végződén az párnak inni ad a borból. Végre a Vőlegény egy aranygyűrűt dug a Menyasszony ujjába mondván: a mai naptól te az én választottam vagy. Még asztán vév a két vének a poharat, váltva örömverseket danol, s hazakísérik az új párt (...)” Lásd EISNER, A bonyhádi zsidók 7–8.

⁹ „*Rabbinusukat jól fizetik s betsben tartják. Ennek kötelessége minden hónapban legalább egyszer prédikálni. Házánál a Talmudot rendszerint tanítani, a Házások közt támadott pereket eligazítani, őket összebékéltetni, vagy ha szükséges elváltatni, néha örökre is, a Törvény és Fenyíték megtartására ügyelni, a házasulandókat összeadni, kétes esetekben valamely állat szabados vagy tilalmas megebetését elhatározni. A környülméletés nem az ő dolga, ezt abhoz értő Vének viszik végbe (...)*” Lásd EGYED, Bonyhád 7.

¹⁰ SCHWEITZER – SZILÁGYI, A Tolna megyei zsidók 181.

¹¹ TML Közgyűlési iratok 3:178/1829.

¹² Jól példázza ezt csak térben távoli eset. Egy szatmári kőműves elbeszélése szerint, amikor a tízes években egy zsidónál dolgozott, és az építendő alap kijelölése során kiderült, hogy abba egy kis birsalmabokor is belesik, a gazda leállította az építkezést, és elment tanácsot kérni a rabbihoz. A zsidótörvények szerint ugyanis gyümölcsstermő fát kivágni nem szabad. A rabbi útmutatása alapján aztán nem kivágta, hanem „átültette” a fát. A júniusban átültetett fa természetesen néhány nap múlva elszáradt, de az építkezést a törvény teljes betartásával lehetett folytatni. Lásd CSISZÁR, A szatmári és beregi aprófalvak 173.

¹³ *Eisner* sajnálkozik, hogy a zsidó bíróra vonatkozóan rendkívül kevés adat áll rendelkezésre, amelynek okát abban látja, hogy a zsidó bíró hivatali székhelye nem a hitközségben, hanem a polgári hatóságok egyikének épületében volt, így az iratok sem a hitközségi irattárban őrződtek meg, hanem valamely világi hatóság levéltárában rejtőzködhetnek. Lásd EISNER, A bonyhádi zsidók 95.

¹⁴ TML Közgyűlési iratok 284/1844.

¹⁵ TML Közgyűlési iratok 3:178/1829.

¹⁶ TML Közgyűlési iratok 3:178/1829.

temperamentumos tisztviselőt a sértetteknek járó kártérítés és a pénzbüntetés megfizetésére kötelezték, s elmozdították tisztéből.¹⁷

A hitközség, a bonyhádi zsidó előjárók gyakran léptek fel együttesen egy-egy kérdésben. A bonyhádi zsidóközség 1814-ben könyörgő levélben esedezik a „T.(ekintetes) N.(emes) Vármegye” pártfogásáért. A háttérben Klein Jakab kegyetlen bántalmazása áll, aki a „tüz által tsaknem vég képpen elpusztított volt”, és adósságai fejében „nem tsak hogy (...) hátramaradott kevéis vagyonát elszédtek volna, hanem az Te(kin)-t(e)tes Uradalmi Uriszéknék kegyes végszése szerént annak személye is által adott volna: ugy hogy utoljára Vason több betegig kínozzván verték és annak utána meg feleségét és gyermekét is hurczolták, ugy annyira, hogy a nagy ijedtségben el futott gyermeknek egész mostanáig hollétét” nem tudni.¹⁸

Ez az eset már átvezet a zárt zsidóközösség külső megítélésének kérdéséhez. Itt és most nem az ismert történeti, politikai tényekről kívánok szólni, hanem a Bonyhádon élő különböző közösségek együttélése során keletkező kapcsolatokról, esetleges konfliktusokról. További kutatásra érdemes az a körülmény, hogy vallási villongásokra, egymás szokásainak megsértésére az írott források között viszonylag kevesebb adatot találni. Az előforduló ilyen esetekben is azt tapasztaljuk, hogy a zsidók nem a helyzet élezésére, hanem az ellentétek elsimítására törekedtek. Amikor például 1834-ben Kiszeley Ádám bonyhádi megyés pap azt panaszolta, hogy a zsinagógában is kihirdetett királyi parancs ellenére Böjt előhavanak 22. napján „a zsidó Kalmár Ifjúság, minden tilalmazásom ellen nagy táncot s' muzsikát tartott, Ugy hogy a Hintoknak s' Kotsiknak egész Éjjeli szörnyű döngései miat, a Melhyeken Szépeiket az Utcákon fel s' alá hordozták, Éjjeli tsenden nyugodalminkban háborgattak”, a zsidó hitközség előjárói azzal tértek ki a vita elől, hogy ők maguk is figyelmeztették az ifjakat, „mivel azomba' azok a Földes Uraságoktól a kereset kortsmánál való mulatságra engedelmet nyertek, tovább őket nem akadályozhatták”.¹⁹

Az anyagi kultúra vizsgálata szempontjából különösen figyelemre méltóak a bonyhádi zsidó hitközségnek nagyszámú közösségi épületei, a hitközségi élet terei. Ebben az anyagilag gyarapodó közösségi tagok hozzájárulásai mellett fontos szerepe volt a földesúri támogatásnak.²⁰ Az első imaházat az 1745 – 1768 között Bonyhádon rabbiként működő R. Jichok ha-Lévi Spitz (Jichak Spitz) építtette 1764-ben.²¹ A folyamatosan gyarapodó közösség mind gyakrabban hangoztatott zsinagóga építési terveit az 1794-es tűzvész tette aktuálissá, amelyben leégett az istentisztelet és imaalkalom helyszínéül szolgáló épület, a lángok martalékává váltak a hitközség kegytárgyai.²² Az új zsinagógát,

¹⁷ TML Közgyűlési iratok 3:178/1829.

¹⁸ TML Közgyűlési iratok 11:15/1814.

¹⁹ TML Közgyűlési iratok 373/1834.

²⁰ 1743-ban Schilson a birtok egyik felét Perczel Józsefnek és apósának, Gaál Sándornak, majd 1755-ben Schilson a bonyhádi uradalom másik felét is eladta a Kliegel családnak, aki a Perczelekkel együtt a hitközségi építkezésekhez területet és támogatást nyújtott a megtelepedett zsidók számára. Kezdetben azzal, hogy épületet adott bérbe imaház céljára, majd 1794-ben mindkét földbirtokos beleegyezett, sőt pénzzel is támogatták az új zsinagóga építését, 1814-ben pedig a Perczelek lehetővé teszik, hogy épületet vásároljon a hitközség rituális fürdő, elemi iskola és szolgálati lakás céljára. Lásd SCHWEITZER – SZILÁGYI, A Tolna megyei zsidók 185.

²¹ SZABÓ, A bonyhádi ózsinagóga 46.

²² „A pusztító lángözön elérte Szentélyed / Hol néped zengte dicsőséged. / Leomlottak a megszentelt falak / És házad elünt az üszkök alatt! / Szent Tanod tekeresei, szépséges Torád / Aranyöztes ruhád, ezüst kegyzereid, / Sok-sok talit és tfilin, szent imakönyvek, Régi nagy magidok, híres zsidó bölcsék / Könyvekbe foglalt mély és nagy tanításai: / Megsemmisítették a tűz vörös lángjai! / Megölt a lán mindent, mit élért!” Részlet Ábrahám Jehuda léb Freistadt (Ábrahám Freistadt) rabbi az első bonyhádi templom elpusztultának emlékére írt gyászénekéből. Közli: EISNER, A bonyhádi zsidók 20.

amelynek építése 1795-ben kezdődött, és amelyet 1868 után a neológ (kongresszusi) hitközség használt,²³ *Egyed Antal* az alábbiak szerint írta le: „*Zsinagógájok nagy négyszögű épület. Tömve vagyon egyes mozgatható székekkel, meljeiket megszorulván a tulajdonos, néha nagy áron el ad, vagy zálogba vet. A Rabbinus helye külön és emeltebb vagyon. az asszonyok és hajadonok ki lévén a zsinagógából zárva, a felső emeleten jönnek össze. A bemenetelnél viztartó áll, hol kiki megmosdik, a férfiak felteszik háromszögletű kis kalapjokat, különös lepelt takarnak magokra és így ábitatoskodnak. Hol halkan imádkoznak, majd a Mester után énekelnek. Isteni szolgálatra egy ere a végre rendelt Zsidó Férfi által hivattnak, ki minden ház kapuját egy kézben levő kalapátssal döngeti és az összejövetel óráját kikiáltja (...)*”²⁴ Az ortodox zsinagóga 1924-ben épült, a telek adományozója *Káháne Áron*, építője *Krausz Salamon* volt, 1955-ben még naponta imádkoztak benne.²⁵

A bonyhádi hitközség 1798-tól iskolát tartott fenn, ahol németül és magyarul is tanították a gyermekeket.²⁶ A különválást követően, 1868-tól pedig a neológ és az ortodox hitközség is működtetett 6-6 osztállyal népiskolát. Ezek mellett több magánkézben lévő zsidó elemi iskoláról (héderről) tudunk Bonyhádán, ahol a betűvetést és az olvasást tanították (1851-ben pl. 12 található a városban). A hitközség által működtetett bonyhádi Talmud iskolának (jesiva) különösen jó híre volt. A Morvaországból érkezett *Jichak Spitz* rabbi vezette, a Chevra Kadisa hatalmas épületében 1750–1768 között működő jesivába Kolozsvárról, Szatmárról, Dunaszerdahelyről, Pozsonyból, Bécsből is érkeznek a nagy tudású bonyhádi rabbikra kíváncsi diákok.²⁷ A bonyhádi jesiva bejárati ajtajánál elhelyezett kőtábla szerint az 1795-ben épített zsinagóga mellett álló épületet „*Tóratanulás és ájtatoskodás céljára*” adományból építették 1801-ben.²⁸ Az épület a hitközség kettéválása után

²³Az új zsinagógát 1795-ben kezdték építeni: a tarcali után (1779) a második legkorábbi (1795-1796), a mádival (1795-1798) azonos időszakból származó műemlék. A feljegyzések szerint a hitközség tagjai maguk faragták a köveket, a pallérok és a munkások is a bonyhádi hitközség tagjai voltak. Az építést követő évben már használatba is vették az elkészült új templomot, amelyen 1847-ben végeztek rekonstrukciós munkálatokat. A zsinagógát 1868-tól a neológ (kongresszusi) hitközség használta, 1896-ban felújították, 1923-ban pedig visszahelyezték a korábban elmozdított bimát az eredeti helyére. Egy híradás szerint 1955-ben szombatonként még imádkoztak benne és megvoltak a hitközség könyvei. Lásd LÖWINGER – SCHELZER, Jelentés 59. „*Többszáz barna bőrkötésű foliáns sorakozott a kongresszusi hitközség templomában levő tanácsterem könyvespolcain.*” Lásd EISNER, A bonyhádi zsidók 103–104. A tetőszerkezetet az állami tulajdonú épületen 1987-ben felújították, az 1990-es években a város üzemének raktárhelyisége volt. A belső zsinagógai teret több mint 15 évig cipőgyári készáruraktárként használták, az előcsarnokban 1992-től éveken át takarmánybolt üzemelt. Lásd SZABÓ, A bonyhádi ózsinagóga 49–50. Magántulajdonba kerülését követően is raktár volt, 2002-ben volt egy részleges felújítása. A közelmúltban változás történt a tulajdonviszonyokban (a szóbeszéd szerint egy pókerpartin nyerte el az új tulajdonos). Az épületet kitakarították, majd 2014. július 3-án a bonyhádi holocaust 70. évfordulójára emlékezve a zsinagóga előtt elhelyezett emlékmű avatásával egybekötve kiállítással (Elfelejtett arcok) és műsorral megnyitották a közönség számára.

²⁴ EGYED, Bonyhád 7.

²⁵ LÖWINGER – SCHELZER, Jelentés 59. Jelenleg szintén magántulajdonban van, bútorraktárnak használják.

²⁶A zsidó hitközségekben a kisgyermek három éves korában kezdte elsajátítani a héber ábécé betűit. „*Ötéves korban kezdi a gyerek tanulni a Bibliát. Tízéves korban a Misnát. Tizenhárom évesen kötelek a parancsolatokat betartani (bár micvá). Tizenöt évesen a Talmudban búvárkodik (...)*” (Misna)

²⁷ MOSKOVITS, Jesivák.

²⁸ Ennek a helyén avatták fel 2014. július 3-án *Pasitka Hermann* Holokauszt emlékművét, amelyen a két vasúti sín a szörnyű utazást szimbolizálja, a betontömb a kegyetlen hatalmat, az 1222 áldozat nevét tartalmazó üveglap pedig az emberi élet törékenységét.

neológ népiskola lett, a héder és a jesiva ezt követően ortodox irányítás alá került, az ortodox hitközség héderjében továbbra is 6–8 tanító (mölámed) oktatta a különböző korú gyermekeket.²⁹

A zsinagóga közelében volt a rituális fürdő (*mikve*), amely meglétét már *Egyed Antal* is megemlíti 1823-ban: „*A zsidóknak derék fürdőházok tavaltól fogva, két emeletre, hol a közönséges asszonyok-mártóján kívüli, hat kád vagyon a fürödni akarók alkalmatosságára.*”³⁰ Arra is van adat, hogy a zsidó rituális fürdőt bonyhádi keresztények is használták – átalányt fizetve érte (évi 15-31 forintot).³¹ Az 1920-as években a neológ hitközség mikvéjét megszüntették (az okok között szerepelt, hogy felújításra szorult, kevesen használták, stb.), a továbbiakban térítés ellenében ők is az ortodox fürdőt használták.

Mindkét felekezett rendelkezett maceszsütődével, ahol a húsvéti kovásztalan kenyeret készítették. A neológ hitközség azonban a harmincas években már nem újította fel a sajátját, hanem a budapesti hitközségtől szerezte be az ünnepi ételt.³² Az ortodox hitközség maceszsütődéje viszont a mai napig megvan.

3. kép: *Guttman Jenő* érvelését *Rabbi Breuer Dávid* hallgatja a tóraavatás idején (forrás: <http://www.bozsiho.com/galeria.html>).

A zsidóknak Bonyhádon már 1754-ben volt menhelyük és kórházuk, ahogyan működött a Chevra Kadisa is. Ez utóbbi egykori épületét vette meg az evangélikus egyház és használta gimnáziumként 1870-1904 között.³³ A bonyhádi Chevra Kadisa előzményeiről keveset tudunk: 1754-ben *Gumprich ben Shuel* új alapszabályokat fektetett le, amelyek a betegség, a kórházi ellátás és a halál esetére szóló gondoskodás alapelveit határozták meg.³⁴ A temető udvarán 1820-ban már

²⁹ A Bonyhád, Vörösmarty u. 24. sz. házban a két világháború között az agg *Ausch Izáka* és a javakorabeli *Márkus József* kereskedők magánjesivát tartottak fenn.

³⁰ EGYED, Bonyhád 7. Hozzáfűzi később: „*Feljebb említette, hogy a Zsidó községnek Bonyhádon fürdőháza vagyon. Itt az a hely, hol tisztulások után a Zsidó Asszonyok megmártják magokat. Egészen le kell a víz alá bukniök, úgy hogy a víz a fejök felett elcsapjon, s ezt edig a legkegyetlenebb télben is, fagyos vízben minden hónapban tenniök kellett. Most már ezt a vizet is melegítik.*” EGYED, Bonyhád 9.

³¹ Többek között *Perczel Sándor, Perczel Gábor, Perczel Borbála, Döry György, báró Wimmersperg*. Lásd EISNER, A bonyhádi zsidók 107.

³² A neológ macesz sütöde jellegzetes alakja volt *Bárany József*, aki egész évben csendes, kevés szavú batyus házaló volt, de a sütödében, a „maceszházban” igazi parancsnokként, a liturgia megfellebbezhetetlen őreként viselkedett. Bővebben: EISNER, A bonyhádi zsidók 105.

³³ Miután az új gimnázium elkészült (1904), a Chevra Kadisa épülete, amelynek egyik felét az 1970-es években lebontották, más iskoláknak adott otthont.

³⁴ A „*Szent Egylet*” szegény sorsú betegek szervezett gondozásával, gyógyszererezésével, a holtak eltemetésével és emléküik vallásos megőrzésével foglalkozott. *Szilágyi Mihály* a bonyhádi izr. hitközség Chevra Kadisa alapszabályai 1888. I.

kórház jellegű szegényházat építettek, amelyet 1868-ban felújítottak. A neológ hitközség a 19. század második felétől működtette a sütöde szomszédságában ma is látható egykori Szeretetházat, amelyet azonban még a századforduló előtt eladtak. Ezt követően csak a metsző lakásában tartottak fenn két szobát a hozzátartozók nélküli egyedülálló rászorulóknak, akiknek élmezéséről úgy gondoskodtak, hogy „*napokat*” ehettek a hitközség „*jószívű*” tagjainál.³⁵ A kettéválást követően a Chevra Kadisa is megkettőződött, de számos közös pontot találtak a hitközségek tagjairól gondoskodás, a temetőlátogatások és gondozások területén.

Bár a legkorábbi sírkövet 1703-ra datálták, ami biztos az, hogy a régi zsidótemető 1768 előtt jött létre. Ebben az évben már bővítéséről szólnak a források, majd 1783-ban ismét.³⁶ A halottasházat, amely mai is ott áll a régi (utóbb neológ) zsidó temető Vörösmarty téri bejáratával szemben, 1793-ban *Moshe Jichák* és felesége *Eszter* adományából építették.³⁷ A zsidók sajátos helyzetét tükrözi Bonyhádon az is, hogy az országos gyakorlattól eltérően temetőjük nem a településen kívül, hanem közvetlenül a katolikus temető mellett, attól egyetlen fallal elválasztva helyezkedik el.³⁸ Figyelmet keltő, hogy a temető-kert elején van egy sír külön elkerítve: a szájhagyomány azt tartja, hogy a perlekedő tagot a hitközség és a Chevra Kadisa csak a parcellákon kívül volt hajlandó eltemetni.³⁹ A régi (neológ) temetőben található *Boskonitz Wolf* rabbi sírja. A háztető formán elhelyezett két nagy kőtábla nyílásába ejtik be a hívők közel két évszázada titkos kívánságaikat tartalmazó céduláikat (*kevith*). A különváló ortodoxok csak 1879-től temetkeztek új, a katolikustól délre fekvő temetőjükbe. A neológ hitközség tagjai 1947-ben állították fel az „*Emlékezés Falát*” a régi temetőben.

A három etnikai közösség Bonyhádon – kisebb-nagyobb változásokkal – a huszadik század közepéig a kölcsönös gazdasági egymásrataltság függvényében élt. A továbbiakban egy sváb falusi közösség és a bonyhádi zsidók érintkezésének néhány területét kívánom számba venni a harmincas évek idején. A választott település Majos, melynek bár nem volt zsidó lakossága, azonban a falubeliek Bonyhád közelsége miatt többféle módon is kapcsolatba kerültek a zsidókkal.

A majosiak a szükséges cikkeket általában a falubeli boltokban, a vásárokon és a bonyhádi piacon vették meg, de egy-egy ünnepi alkalom vagy komolyabb vásárlás esetén a bonyhádi kereskedőkhöz is elmentek.⁴⁰

pontjára hivatkozva 1753-ra teszi a bonyhádi egyesület megalakítását. (TML Zsidó egyesületek) SZILÁGYI, A bonyhádi zsidóság 51.

³⁵ Az egykori Szeretetház ma is látható a Rákóczi u. 7. sz. alatt. EISNER, A bonyhádi zsidók 54.

³⁶ EGYED, Bonyhád 10. „*Meghalván valaki közülük, egy arra rendelt deszkára fektetik és megmossák. Azután tiszta fejrbe öltöztetik és még lepedőbe is takargatván így a Szent Mihály lován fekete posztóval bévoma a temetőbe viszik. Mind a két nemen levők a nőket, de asszonyoknak a férfi temetését követni nem szabad. A sír oldalai deszkázva vannak, de feneke nintsen. Beléeresztik a holt testet hanyat egyenesen elegyenetik s rátétetvén a fedél földel behányják. Különös hogy azon Házbelieknek, honnan valaki kihal nyolc egész nap a földön kell ülniük. Semmit dolgozniok nem szabad, s enni is más házaktól kapnak.*” EGYED, Bonyhád 8.

³⁷ Az épület bejárata felett elhelyezett emléktábla szövege magyarul: „*A Szent utjai és tettei igazságosak! Izrael bírája hatalmas!*” Közli: EISNER, A bonyhádi zsidók 49.

³⁸ Ezt a falat *Kliengel Ignác* földbirtokos építette 1800-ban, amikor megengedte a zsidóknak, hogy a katolikus temetőig terjedjen a temetőjük.

³⁹ EISNER, A bonyhádi zsidók 50.

⁴⁰ Grieszháber a majosiakat jellemezve az alábbiakat emeli ki. „*Bizonyos kereskedelmi szellem fejlődött ki benne, s ügyesen tudja terményeit értékesíteni. Talán a fejlett bonyhádi piacnak közelléte váltotta ki belőlük ezt a lelki sajátosságot. Vonatkozik ez különösen az asszonyokra, de megvan a férfiakban is. A bonyhádi piacot akár van dolga, akár nincsen, megtekintí, s ha alkalom kínálkozik jó üzletre, azonnal intézkedik.*” Lásd GRIESZHÁBER, Majos.

4. kép: A bonyhádi régi (neológ) temető (fotó: Szabó Géza).

5. kép: A bonyhádi új (ortodox) temető (fotó: Szabó Géza).

A faluban 3 bolt működött: a „Hess”, a „Schuláf” és a „Schleier”. Mindhárom boltot majosi sváb tulajdonosuk után nevezték el. Hesséket takácsként is számon tartották, mert az üzlet mellett rongyszőnyeget és „pacs kertalpnak való” szőttek. A szőnyeget vásárra vitték, a „pacs kertalpnak való”

a faluban értékesítették. A „*Schuláf*” tulajdonosa egy hadirokkant férfi volt. *Schleier Jakabné* (1900 – 1980) a mai „*gumigyár*” melletti házban bérelt egy helyiséget. A férje asztalos volt, mindketten Bataapátiból kerültek a faluba. A boltok a kora reggeli órákban és este tartottak nyitva. Különösen reggelente volt nagy a forgalom, amikor az asszonyok, miután leadták a tejet a tejszarnokban, bebetértek élelmiszerért, vagy a ház körül hiányzó apróságért. A majosi sváb boltosok áruikat a bonyhádi zsidó kereskedőktől szereztek be. *Schleier Jakabné* lánya szerint anyja kéthetente ment be Bonyhádra. Ilyenkor kocsit fogadott, s azzal hozatta haza az árut. Legtöbbször a *Davidovics*-testvéreknél vásárolt, de cukrot, sót s más effélet a *Hirschfeld*-testvérektől vett.⁴¹ „*Schwarznál mindig megállt az ecet miatt.*” *Bárány Simonnál* ruhaféléket, csipkéket, gyapjút vásárolt. A zsidó kereskedők udvariasak voltak, hozzá, mint gyerekhez is mindig volt egy-két kedves szavuk.⁴²

A majosi parasztasszonyokhoz gyakran beköszöntek a házaló tollas vagy rongyos zsidók. A rongyot, vagy ami a háztartásban felesleges volt, egy *Adler* nevű bonyhádi zsidó vitte el, akinek „*rossz lába volt*”. Volt egy batyuja, azzal járt házról házra. Ha rongyos lett a pacsker talpa, nem foltozták meg, hanem az öreg ruhákkal, rongyokkal együtt odaadták a zsidónak, aki cserébe tűt, bögrét, egy- vagy kétdecis kis üvegpoharat adott. Nem volt pontosan meghatározva, hogy mennyiért: „*Összeszedtem a régi ruhát, ő meg adott valamit*”. Volt egy tollas zsidó, az is bögrét, ezt-azt cserélt. Az egyik adatközlő még mindig használ egy hajdan gyerekispárnáért cserélt olcsó porcelán, lilarózsás bögrét, amit valószínűleg *Englmann Adolf* bonyhádi üveg- és porcelánáru kereskedéséből szereztek be a zsidó házalók.⁴³ Emlékeztek arra is, hogy egy zsidó kocsival járta a falut. „*Nyúlbőrt, meg kecskebőrt vásárolt.*” Később az élelmesebb cigányok kapták hátukra a zsákot. Először csak régi ruhát, tollat vettek – volt, aki éppen valamelyik bonyhádi zsidó megbízásából –, aztán mindent, ami eladó volt. A cigányokat, akik gyakran be is csapták őket, sokkal erőszakosabbnak tartják, mint a régi zsidó házalókat: „*Összeszedte az ember a tollat, de nem adtak semmit se jóformán. Meg is mondtam, hogy máskor nem adom oda. Egy dunyháért néhány éve is csak száz forintot kaptam. Nem is akartam odaadni, de ő már feltépte, s nézte a tollat.*”

Régen a majosi lányok, asszonyok közül sokan dolgoztak *Brick*, *Guttman* és *Frölich* bonyhádi telepén. Rongyot és gyapjút mostak, báláztak. A bonyhádi zsidókkal szinte kizárólag csak gazdasági tevékenységük során érintkező környékbeli majosi svábok a zsidók családi életéről általában keveset tudtak. A zsidó asszonyokat csak a boltok pénztáraiból ismerték, a gyerekekről azt tudták, hogy külön iskolába járnak. Életmódjukat, szokásaikat kevéssé ismerték, de az köztudott volt, hogy szombaton nem dolgoznak, s ezért az esetleges nagyobb bevásárlásokat más napra időzítették. Ritka kivételnek számított az élet egyéb területein való érintkezés, mint például amikor *Schleierné* lánya lakodalmára meghívta azokat a zsidó kereskedőket, akiknél vásárolni szokott. Ők részt is vettek a templomi szertartáson, megajándékozták a menyasszonyt, de nem fogyasztottak semmit. „*Mi elhívtuk a lakodalomba a Hirschfeld-testvéreket, a Bárányt és a Schwarzot. A templomban ott voltak, de hiába kínáltuk őket. Áadták az ajándékot, és elmentek. A Hirschfeld-testvérektől egy kendőt, 6 nagyobb és 6 kisebb fűszertartót, Báránytól 6 darabos evőkészletet, Schwarztól négy kis porcelán dásztányért kaptam.*”

⁴¹ SOLYMÁR, A bonyhádi zsidóság 62; SZÓTS, A zsidóság 70.

⁴² A bonyhádi zsidó kereskedőkkel részletesen foglalkozott tanulmányában *Szilágyi Mihály* és *Solyvár Imre*. SZILÁGYI, A bonyhádi kereskedők; SOLYMÁR, A bonyhádi zsidóság.

⁴³ SZILÁGYI, A bonyhádi kereskedők 94.

3. A bonyhádi zsidó hitközség ma már csak emlék. Az írott források, a visszaemlékezések és a tárgyi emlékek egymást erősítve, kiegészítve arról beszélnek, hogy a zsidóság életvitelét és gondolkodásmódját szigorúan meghatározták vallási szokásaik. Az étkezésben, a munkarendben, a mindennapok cselekvéseiben megnyilvánuló kötöttségek kifejlesztették bennük az analízis, a pontos helyzetértékelés képességét. A vallási törvények és a mindennapi élet helyzeteinek ellentéteire való folytonos megoldáskeresés sajátos észjárást alakított ki, amely szívóssággal párosult. Nem ismertek lehetlent. Minden helyzetben megpróbálták megoldást keresni – ha érdekeik úgy kívánták. Szigorúan ügyeltek az együttélés szabályainak megtartására, figyelmet fordítottak társadalmi kapcsolataik ápolására. Kiszolgáltató helyzetük, foglalkozásuk alapos emberismeretet követelt, fejlett alkalmazkodóképességet feltételezett. Mozgékonyak voltak, családi, kereskedelmi kapcsolataik nem ismertek országhatárokat. A kedvező körülmények között néhány generáció alatt évezredek stratégiájuk, szigorúan hagyományozott kultúrájuk, tapasztalataik révén a 19. században a Völgyországban kialakult munkamegosztásnak részeseivé, rövid idő alatt a gazdasági élet meghatározóivá váltak.

6. kép: Emlékkiállítás a Holocaust 70. évfordulóján a bonyhádi régi (neológ) zsinagógában 2014. július 3-án (fotó: Szabó Géza).

Bonyhádon 1741-ben még csak 4 zsidó lakost írtak össze – 2001-ben már csak ugyanennyien éltek a városban. A bonyhádi zsidó hitközség története, alakulása, formálódása a két időpont között eltelt 260 esztendő alatt a jogi néprajz interdiszciplináris megközelítése tükrében továbbgondolásra érdemes.

A bonyhádi zsidóközösség tagjai a 18. század második felében több hullámban, de alapvetően a Habsburg Birodalomból, illetve annak örökös tartományaiból, többségükben (50%) a morva-cseh területekről érkeztek és közös műveltségbeli, nyelvi és gazdasági háttérrel rendelkeztek.

(Rabbijaikat is mindvégig német és morva területekről választják.) Az itt letelepedők másik felét azok a magyarországi és környékbeli zsidók jelentették, akik szintén elsősorban a *Mária Terézia* által igazgatott Habsburg Birodalom polgárai voltak, legfeljebb már némi helyismerettel rendelkeztek az újra benépesedő *Swäbische Türkei* területén.

A zsidók völgyeségi betelepülése egy demográfiai vákuumba, egy népességváltás, illetve újrendeződés folyamatába illeszkedett. A török alól felszabadított terület, így Bonyhád és környéke benépesítése is a 18. századtól elsősorban magyarokkal, majd német nyelvterületről származó „svábokkal” történt. A nyugati típusú, német kultúrkörből érkező zsidóságot nemcsak a nyelv közössége kötötte össze velük, hanem a már meggyökeresedett, de még nem tősgyökeres völgyeségi svábok megkönnyíthették számukra az új környezetbe való beilleszkedést is.

Egy többnemzetiségű környezetben immár harmadik közösségként könnyebben elfogadtatták/elfogadták etnikai, vallási és nyelvi különbözőségüket, sőt generációkkal később közvetítői szerepvállalásuk sikerének visszajelzéseként előfordult, hogy a mérleg nyelvének szerepét is betöltötték a város életében.

A bonyhádi zsidók jól beilleszkedtek a kialakuló térségi etnikai munkamegosztásba is: a nagyobb arányban katolikus, kisebb részben református magyarok kizárólag földművelésből éltek, a svábok földművelésből és háziiparból. A bonyhádi zsidók terményeik, termékeik értékesítését vállalva (a zsidó családfők 50%-a kereskedelemmel foglalkozott az 1808. évi népesség összeírás szerint) betöltötték azt az űrt, amely az itt élők gazdasági tevékenységében keletkezett – és egyben a saját maguk teremtette kereskedelem hasznélvezőivé is váltak.

Megtalálták helyüket komplementer tevékenységük révén a terület társadalmi-gazdasági struktúrájában is. A nyugat-magyarországi típusú bevándorlással érkezők számára kedvező helyzetet teremtett, hogy Bonyhád földesurai fogadták be őket. A *Perczelek* és *Kliegelek* felismerik, hogy az ideérkező zsidók gazdasági és kereskedelmi tapasztalatai az adott időszak gazdasági modernizációja, a majorsági gazdálkodás időszakában rendkívül jól hasznosíthatóak, illetve a földesúri jogosítványok és haszonvételek számukra bérbeadása gyorsan megtérülő gazdasági haszonnal jár.

A döntően osztrák örökös tartományokból érkező zsidó családoknál nem volt nagy a termékenység. A Cseh- és Morvaországból érkező fiatal zsidók egy része éppen azért választott új hazát, mert *III. Károly* 1726-ban kibocsátott rendelete az örökös tartományokban megtiltotta, hogy a zsidó családoknak egynél több tagja házasodjon vagy önálló háztartást vezessen. A 18. századi népességnövekedés a korabeli országos folyamatokkal egyezően a Völgységben sem a termékenység, hanem az erőteljes bevándorlás következménye. Az időközben mezővárossá vált Bonyhád felekezetiént deklarált, de ténylegesen gazdasági, társadalmi és politikai egyensúlyának megőrzése érdekében azonban 1799-ben egyezség születik a földesurak és a zsidó hitközség között, hogy nem adnak ki további letelepedési engedélyt. Ezzel egy homogén nyugati (német, morva) gyökerű zárt zsidó közösség jön létre Bonyhádon. Ez természetesen nem jelenti a belső (vagyonos és társadalmi) differenciáltság hiányát (néhány vagyonos kereskedő mellett hamarosan kialakul a boltosok köre a batyus, házaló, iparcikkkel kereskedő szegény zsidók többsége, a közösség foglalkozási szempontból is viszonylat tagolt).

A bonyhádi zsidók beilleszkedését, meggyökeresését, gazdasági gyarapodását és stabilitását jól tükrözi az anyagi kultúra változása is. Ezek között szembevetendő a közösségi terek bővülése

(zsinagóga építése, kórház, szeretetház, halottas ház, a Chevra Kadisa impozáns épülete, stb.), a polgárosodás külső jegyeit is mutató családi házak, a gombamód szaporodó üzletek, a társadalmi kapcsolatok presztizismegnyilvánulásai. A bonyhádi zsidóság gazdasági erejével párhuzamosan nőtt lélekszáma is. A hitközség tagjainak száma 1820-ban volt a legnagyobb (1631 fő), később a mobilitást a zsidók számára engedélyező 1840. évi XXIX. törvény, majd a zsidók emancipációjáról rendelkező 1867. évi XVII. törvény következményeként ez a létszám stagnált és csökkenni kezdett. E folyamat hátterében a zsidók számára is megnyíló urbanizációs színterek, a polgárosodás, a modernizáció kínálta életlehetőségek álltak. Másrészt fontos szerepe volt a bonyhádi zsidóközösség életében az 1868. évi zsidó hitfelekezeti kongresszusnak, amely eredményeként a bonyhádi zsidó hitközség úgy döntött, hogy a kongresszusi (neológ) irányzatot követik. Azonban 7 család úgy döntött, kitart az ortodox irányzat mellett és megalapították az ortodox hitközséget. Az országos tendenciákkal egyezően a bonyhádi nyugati típusú bevándorló zsidó közösség is távlatilag nyitott volt az emancipációs-asszimilációs folyamatok előtt. Vallási szokásaiban is javarészt a neológiára hajlott. Az ortodox irányzat követői, a bonyhádi ortodox hitközség tagjai azonban megtartották vallásukat, fenntartották, sőt új zsinagógával és rituális építményekkel bővítették a közösségi

színtereket. Létszámuk a második világháborúig megtöbbszöröződött⁴⁴, míg a neológ közösség sorra zárta be rituális épületeit, az asszimilációs folyamatban elveszítette a polgárosodás modernizációs folyamatában nemzetközi, országos vagy helyi közösségi szinten személyes karriert elérő tagjait.

7. kép: A megemlékezésre megnyitott bonyhádi neológ zsinagóga, Bonyhád, 2014. július 3. (fotó: Szabó Géza).

A fentiek tükrében felvethető az a kérdés, hogy a bonyhádi zsidóközösség a 18. század közepétől a 20. század közepéig terjedő történetéhez közelíthetünk-e az antropológia peripatetikus közösség fogalma felől? Kézenfekvőnek tűnik egy igenlő hipotézis, hiszen az adott időszakban az *Aparna Rao* által megfogalmazott definíció valamennyi sajátos eleme érvényesül a bonyhádi zsidóközösség esetében. Egy domináns, de a városon belül határozottan korlátozott számú kisebbségről beszélhetünk (a bonyhádi zsidó hitközség tagjainak aránya a legkedvezőbb demográfiai helyzetben sem haladta meg a város lakóinak 34 %-át). A közösség tagjai elsősorban kereskedelemmel foglalkoztak – ezzel összefüggésben megvalósult a mobilitás és a más embercsoportoktól való egzisztenciális függés követelménye – és alapvetően nem élelemtermelő vallási és etnikai egységet is képező, endogám házassági keretek között élő csoportról

⁴⁴ Az ortodox hitközség az 1920-as években az alapító 7 család helyett már 100-110 családot tudhatott a tagjai között. E gyarapodás hátterében nem a neológ hitközségből való átlépés állt, hanem egyrészt a Bonyhád környéki falvak zsidó családjai, másrészt sajátos módon a továbbra is híres bonyhádi ortodox jesivába érkező, majd a városban családot alapító nyugat-magyarországi zsidó fiatalok gyarapították a létszámot.

beszélhetünk.⁴⁵ A zsidó közösség Bonyhádán, a Tolna megyei Völgységben a vizsgált időszakban egy olyan sikeres kisebbségi modellt valósított meg, amelynek lényege a többségi társadalom igényeihez való alkalmazkodás révén megszerzett egzisztenciális biztonság birtokában az adott erőforrások felhasználásával a „lent” világában a kisebbség saját normái, vallási és világi szokásrendje szerint szervezni meg a mindennapokat.

A volt Habsburg Monarchiában majd utódállamaiban a zsidó közösségek esetében a többségi társadalom igényeihez alkalmazkodó tevékenységgel történő egzisztencia teremtés a modernizáció időszakában a zsidóság felemelkedésének, emancipációjának lehetőségeit és a szinte páratlan gazdasági és szellemi fejlődés esélyét is jelentette.⁴⁶ Az integritás vs. integráció, a közösségi vs. egyéni stratégia kérdésében azonban nem volt megkerülhető. A bonyhádi, 1868-ban kettévált zsidó hitközség is szembetalálta magát az ortodox irányzat tradicionalista, a vallási és etnikai közösség integritását elsődlegesnek tartó valamint a neológ irányzat világiasodó, polgárisodó, de az integráció és az asszimiláció veszélyét is magában hordozó jövőképeinek dilemmájával – anyagi kultúráját folyamatosan újraértelmezve a válaszlehetőségek tükrében.

Felhasznált irodalom

- BLAU, Leslie: A Destroyed Community. New York 1994
- BÜCHLER Sándor: A bonyhádi hitközség múltjából. Magyar Zsidó Szemle 1895, XII. 414–418.
- CSISZÁR Árpád: A szatmári és beregi aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolata a századfordulótól az 1940-es évekig. In: DEÁKY Zita – CSOMA Zsigmond – VÖRÖS Éva (szerk.): ... és hol a vidék zsidósága? Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Budapest 1994, 169–186.
- EGYED Antal: Bonyhád Mező-várasnak rövid leírása. In: Bonyhád a 18-20. században. Szekszárd 1975, 7–12. (Eredeti közlés: EGYED Antal: Tudományos Gyűjtemény, 1823.)
- ERÉNYI Tibor: Zsidóság a Monarchiában. História 1993. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/93-056/ch19.html#id517443>
- EISNER János: A bonyhádi zsidók története. Tel-Aviv 1965
- FARKAS JÓZSEF: Adatok a mátészalkai zsidóság életéhez, táplálkozási szokásaihoz. In: DEÁKY Zita – CSOMA Zsigmond – VÖRÖS Éva (szerk.): ... és hol a vidék zsidósága? Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Budapest 1994, 131–144.
- GRIESZHÁBER Endre: Majos nagyközség lakóinak lelkiülete, kultúrája. In: TORKOS Veronika (szerk.): Falurajzok 1935. Faluszociográfiai dolgozatok a 30-as évekből. Budapest 1990, 136–140.
- KOLTA László: Zsidó diákok a bonyhádi evangélikus gimnáziumban. Dunatáj 1995, XVIII:1. 73–77.
- LÖWINGER István – SCHMELZER Kornél: Jelentés a dunántúli hitközségek felméréséről. In: TORONYI Zsuzsanna (szerk.): Zsidó közösségek öröksége. Magyar Zsidó Levéltári Füzetek 7. Budapest 1955, 93–113.
- MCCAGG, O. William: Zsidóság a Habsburg Birodalomban (1670-1918). Budapest 1992
- MOSKOVITS, Cvi: Jesivák Magyarországon. Budapest 1999
- NAGY Janka Teodóra: Néprajzi adatok a bonyhádi zsidóság történetéhez. Dunatáj 1995, XVIII:1. 57–61.
- SCHWEITZER József – SZILÁGYI Mihály: A Tolna megyei zsidók története 1867-ig. Budapest 1982
- SOLYMÁR Imre: A bonyhádi zsidóság gazdasági jelentősége századunk első felében. Dunatáj 1995, XVIII:1. 61–68.

⁴⁵ Úgy vélték az 1868. évi nemzetiségi törvény megfogalmazói is, hogy a zsidóság a nagy kötőerőt jelentő vallás által meghatározott etnikai csoport. Lehetőnek tartották, hogy főleg neológ formában fenntartsa vallását, saját kulturális értékeit, és ezekkel együtt asszimilálódjon a nem zsidó többségi társadalomba. Lásd ERÉNYI, Zsidóság.

⁴⁶ MCCAGG, Zsidóság.

- SOZAN, Mihael: Zsidók egy dunántúli falu közösségében. Debrecen 1984
- SZABÓ László: A bonyhádi ózsinagóga rövid története. Dunatáj 1995, XVIII:1. 46–50.
- SZILÁGYI Mihály: Tolna megye kereskedelme a törökök kiűzésétől 1848-ig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből I. Szekszárd 1968, 81–84.
- SZILÁGYI Mihály: A bonyhádi kereskedők. In: Bonyhád a 18-20. században. Szekszárd 1975, 61–116.
- SZILÁGYI Mihály: A bonyhádi zsidóság egyesületi élete. Dunatáj 1995, XVIII:1. 51–56.
- SZÓTS Zoltán: A zsidóság a harmincas évek kisvárosi társadalmában. Dunatáj 1995, XVIII:1. 69–72.